

KRZYSZTOF NAWOTKA
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny

Odziani w szarawary młodziankowie w piecu ognistym (*Da.* 3.21 i 3.27)*

Słowa kluczowe: Księga Daniela, szarawary, *sarabara*, Persja, spodnie, strój perski

Keywords: Book of Daniel, *sarabara*, Persia, trousers, Persian dress

W artykule zanalizowana została kwestia stroju żydowskich dostojników, których według Księgi Daniela wrzucono na rozkaz króla babilońskiego Nabuchodonozora do rozpalonego pieca za odmowę oddania czci pogańskiemu idolowi. Księga dostępna jest polskiemu czytelnikowi w wiernym przekładzie Marka P a r c h e m a wraz z dogłębnym i znakomitym komentarzem jego autorstwa, do którego niejednokrotnie będę się w tym artykule odwoływać¹. W tekście podjąłem próbę identyfikacji elementów ubioru żydowskich notabli, na koniec sugerując, jaką terminologię należy stosować w polskim przekładzie. Postawiłem również pytanie o znaczenie kulturowe stroju żydowskich dostojników w tej apokryficznej scenie, w pierwszym rzędzie o umiejscowienie jego charakterystycznych elementów w odpowiednim kontekście chronologicznym i politycznym Bliskiego Wschodu. Wyływa to z założenia, że strój — obojętne, czy noszony przez postacie historyczne, czy tylko sportretowany w starożytnym dziele literackim — nie jest wyłącznie wyrazem decyzji estetycznych tych osób, ale i wyrazem głębszych treści cywilizacyjnych, w tym stosunku do kultury dominującej w danym okresie historycznym.

Księga Daniela jest późnym tekstem biblijnym, mimo swojego charakteru zaliczanym w Biblii hebrajskiej nie do ksiąg prorockich, lecz do Pism (*k^ctúbîm*)². Jej autor miał być żydowskim prorokiem żyjącym w Babilonii, współczesnym królowi Nabuchodonozorowi II (ok. 605–562 r. p.n.e.). Częstą jednak praktyką w starożyt-

---

* Badania prowadzące do powstania tego artykułu wspierane były przez grant NCN UMO-2014/14/A/HS3/00132. Pragnę podziękować Redakcji i anonimowemu Recenzentowi „Przeglądu Historycznego” za wnikliwe uwagi, które uchroniły mnie od kilku błędów natury głównie filologicznej.

¹ PARCHEM 2008.

² O przyczynach takiego stanu rzeczy vide PARCHEM 2008, s. 31–32.

nej literaturze żydowskiej było przypisywanie autorstwa konkretnego dzieła znanej postaci dla przydania dziełu większego autorytetu. Tak atrybuowanym tworem jest też Księga Daniela³. Jej ostateczna forma — wedle zgodnej opinii badaczy — powstała w epoce machabejskiej, już po zbezczeszczeniu Świątyni w Jerozolimie (167 r. p.n.e.), a najprawdopodobniej przed oczyszczeniem Świątyni i przed śmiercią Antiocha IV (164 r. p.n.e.), o której to dzieło wspomina w sposób tak ogólnikowy i bez odniesienia do konkretnych wydarzeń historycznych, że można być przekonanym, że jego ostateczny redaktor nie znał okoliczności śmierci króla⁴. Wiadomo, że Księga Daniela nie jest dziełem jednorodnym, o czym świadczy choćby to, że została ona spisana w więcej niż jednym języku. Pomijając partie greckie⁵, których zapewne nie było w tekście pierwotnym, skoro nie zna ich ani tekst masorecki, ani liczne fragmenty z Qumran, Księga ma partie hebrajskie (1.1–2.4a, 8.1–12.13) i aramejskie (2.4b–7.28). Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa passusy aramejskie są znacznie wcześniejsze niż hebrajskie. Zapewne krążyły one jako niezależne teksty, a do Księgi Daniela zostały włączone w czasie ostatecznej jej redakcji w epoce machabejskiej⁶. Język partii aramejskich Księgi Daniela wykazuje istotne cechy tzw. imperialnego aramejskiego — poświadczanego między VII a końcem IV w. p.n.e. języka biurokracji achemenidzkiej i *lingua franca* Bliskiego Wschodu w czasach pierwszego imperium perskiego⁷. Pewne cechy językowe aramejskich partii Księgi Daniela wskazują, że powstały one w końcówce tego okresu⁸.

Trzeci rozdział Księgi Daniela przekazuje opowieść o królu babilońskim Nabuchodonozorze (II), którzy wznosił wysoki na 60 łokci złoty posąg swojego boga i nakazał wszystkim notablom państwa oddawanie mu czci pod karą spalenia żywcem. Trzej żydowscy nadzorczy prowincji babilońskiej — Szadrach, Mészach i Abed-Nego, nie wykonali rozkazu króla. Poinformowany o tym przez Chaldejczyków Nabuchodonozor przesłuchiwał nieposłusznych żydowskich dostojników, a gdy trwali w uporze, nie chcąc oddać czci obcemu bogu, rozkazał wtrącić ich do rozpalonego pieca — stąd tradycyjna nazwa tego epizodu: opowieść o młodziankach w piecu ognistym. Chronieni przez anioła trzej Żydzi przetrwali tę próbę bez uszczerbku ciała i odzieży, natomiast sam Nabuchodonozor, pod wrażeniem potęgi ich jedyne Boga, oddał mu cześć.

Ta opowieść od starożytności należy do najczęściej rozważanych i komentowanych passusów biblijnych, odczytywana jest również jako ilustracja heroicznej

³ PARCHEM 2008, s. 30–31.

⁴ Np. COLLINS 1984, s. 88, 181; PARCHEM 2008, s. 51–53; BARAN 2015, s. 14, 164–168.

⁵ Dn. 3.24–90 (*Modlitwa Azariasza i Pieśń trzech młodzieńców*) i Dn. 13–14 (*Opowiadanie o Zuzannie i Opowiadanie o Belu i wężu*).

⁶ MONTGOMERY 1927, s. 88–89; COLLINS 1984, s. 24; HOMERSKI 1995, s. 6–8; PARCHEM 2008, s. 41, 50–54.

⁷ KITCHEN 1965; KUTSCHER 1970, s. 400–403; COLLINS 1984, s. 17–18; SCHUELE 2012, s. 1–2.

⁸ PARCHEM 2008, s. 44–46.

wiary i *exemplum* potęgi Boskiej chroniącej wiernych wyznawców⁹. Przedmiotem zainteresowania tego artykułu nie są kwestie teologiczne, lecz wygląd wtrąconych do pieca ognistego dostojników. Ponieważ cała opowieść osadzona jest w kręgach dworskich, nie bez znaczenia pozostaje ubiór młodych Żydów należących do najwyższych eszelonów społecznych światowej monarchii Nabuchodonozora. Polskie przekłady Księgi Daniela nie są w tej kwestii jednoznaczne:

1. Biblia Leopoldy (1561)¹⁰: „natychmiast owi mężowie związani i z płaszczami swemi i w czapkach i w bociech i w szatach wrzuceni są w pośród pieca ognia gorającego”.
2. Biblia brzeska (1563): „Oni tedy mężowie związani są w płaszczach swoich, w lankach, w czapkach, w buciech i we wszystkim odzieniu swoim, a wrzuceni są w pośród pieca ogniem palającego”.
3. Biblia Jakuba Wujka (1599): „natychmiast owi mężowie związani z ubraniami swymi i z czapkami i botami, i szatami wrzuceni są w pośród pieca ognia palającego”.
4. Biblia gdańska (1632): „Tedy one mężowie związano w płaszczach ich, w ubraniach ich i w czapkach ich i w szatach ich, a wrzucono je w pośrodek pieca ogniem palającego”.
5. Biblia Tysiąclecia (1965): „Związano więc tych mężów w ich płaszczach, obuwiu, tiarach i ubraniach, i wrzucono do rozpalonego pieca”.
6. Biblia warszawska (1975): „Wtedy związano tych mężów w ich płaszczach, tunikach, czapkach i w pozostałych ubraniach i wrzucono do wnętrza rozpalonego pieca ognistego”.
7. Biblia lubelska (1995)¹¹: „Związali więc owych mężów w ich spodniach, obuwiu, ich tiarach oraz ich płaszczach i wrzucili w piec gorejący”.
8. Biblia warszawsko-praska (1997): „Wrzucono ich tedy do rozpalonego pieca, tak jak stali: w ubraniach, płaszczach, w obuwiu i w nakryciach na głowach”.
9. Przekład Nowego Świata, tj. Świadców Jehowy (1997): „Wtedy owych krzepkich mężów związano w ich płaszczach, szatach i czapkach oraz pozostałej odzieży i wrzucono do rozpalonego pieca ognistego”.
10. Biblia Paulistów (2008): „Wtedy związano ich i w pełnym stroju wrzucono w sam środek rozpalonego pieca”.
11. Marek Parchem (2008): „Wtedy mężczyźni owi zostali związani w ich spodniach, ich koszulach, ich nakryciach [głowy] i pozostałych ubraniach, i zostali wrzuceni w środek pieca ogniem płonącego”.

⁹ KNAUER 1954, s. 102–103, przypis 3; PARCHEM 2008, s. 277–279.

¹⁰ Daty w nawiasach dotyczą pierwszych wydań przekładów Biblii na język polski. Cytaty podaję zgodnie z zaleceniami anonimowego Recenzenta „Przeglądu Historycznego” dotyczącymi oddania we współczesnym tekście słów drukowanych w pierwodrukach.

¹¹ Autorem przekładu Księgi Daniela w Biblii lubelskiej jest Józef Homerski (HOMERSKI 1995).

12. Przekład ekumeniczny (2011)¹²: „Ludzie ci zostali związani w butach, nakryciach głowy i ubraniach, i wrzuceni do rozpalonego pieca”.
13. Nowa Biblia Gdańska (2012): „Wtedy związano tych mężów, w ich płaszczach, tunikach, czapkach i szatach, po czym wrzucono w środek pieca pałającego ogniem”.
14. Leszek Kwiatkowski Tanach (21.03.2017): „Wtedy związano tych mężów w ich płaszczach, tunikach, czapkach i w pozostałych ubraniach i wrzucono do wnętrza rozpalonego pieca ognistego”.

Tekst oryginalny jako pierwszy element stroju wymienia *סַרְבַּל* (*sarbal*)¹³, po grecku zapisywane jako *σαράβαρα*¹⁴, po polsku niemal zawsze oddawane jako „płaszcz” bądź „ubranie” i to niezależnie od tego, czy przekład dokonywany był z Wulgaty, czy — jak utrzymują tłumacze — z języków oryginalnych, czyli w odniesieniu do tego wersu z aramejskiego¹⁵. Wyjątkiem są nowoczesne przekłady naukowe Józefa Homerskiego i Parchema mówiące o spodniach. Powyższe zestawienie polskich przekładów Księgi Daniela pokazuje jednak, że przekłady naukowe pozostały niestety niezauważone przez redakcje masowych edycji biblijnych z ostatnich dwóch dekad. Także wśród nowożytnych komentarzy do Księgi Daniela nie ma zgodności, czy słowo *sarbal* należy rozumieć jako „płaszcz” czy jako „spodnie”. Ten element stroju — jako jedyny — wspomniany jest też w końcówce rozdziału trzeciego, gdzie mowa jest, że płomienie nie dotknęły ciał, włosów ani *sarbal* młodzieniaszków¹⁶. Już samo dwukrotne wspomnienie tego właśnie elementu stroju nakazuje zwrócenie na niego szczególnej uwagi, oczywiście w kontekście pozostałych słów opisujących odzież. Do tego kontekstu jeszcze wrócę, teraz poprzestaną natomiast na obserwacji, że pozostałe trzy terminy opisujące elementy ubioru młodzianków są lepiej poświadczane i ich rozumienie nie budzi tak wielkich kontrowersji, jak w przypadku słowa *sarbal*.

Słowo *sarbal* jest niezwykle rzadkie, w Biblii spotykamy je tylko w Księdze Daniela. Występuje ono w Talmudzie w odniesieniu do elementu odzieży, przy czym kontekst nie pozwala, niestety, jednoznacznie stwierdzić, jaką część ubioru słowo to określa¹⁷. Termin ten znamy też z fragmentarycznie zachowanego papyrusu aramejskiego z Elefantyny w Egipcie, gdzie również został użyty na określenie niedającego się zidentyfikować fragmentu odzieży; znaczący jest natomiast zastosowany w papi-

¹² W tej edycji Księgę Daniela tłumacz (Zachariasz Łyko) przekłada z tekstu greckiego w wersji Septuaginty.

¹³ *בְּסַרְבַּלֵּיהוֹן* (*besarbalohon*), czyli „[odziani] w *sarbal*”.

¹⁴ O transkrypcji tego aramejskiego słowa w grece i łacinie vide KNAUER 1954, s. 104–106, 109.

¹⁵ Dosłowne tłumaczenie Karola Madaja w wydaniu interlinearnym Księgi Daniela (MADAJ 2014) to: „w ich płaszczach”.

¹⁶ *Da.* 3.27 w tekście aramejskim i 3.94 w przekładach greckich.

¹⁷ Talmud Babiloński: *Mo'ed Kaṭan* 23a. Także inne miejsca cytowane w słowniku Jastrowa (1996) nie pozwalają stwierdzić, że słowo *sarbal* zawsze używane było w Talmudzie w tym samym znaczeniu.

rusie sufiks *-k* — charakterystyczny dla słów zapożyczonych z języka perskiego¹⁸. Na gruncie biblijnego hebrajskiego i aramejskiego — tak jak je dziś znamy — nie można zatem jednoznacznie określić znaczenia słowa *sarbal*. Było to zresztą trudne już dla starożytnych tłumaczy i komentatorów Księgi Daniela, choć mieli lub mogli mieć dostęp do żywych języków aramejskiego i hebrajskiego. Do naszych czasów przetrwały dwa kompletne greckie przekłady Księgi: anonimowy tłumacz tekstu wchodzącego w skład Septuaginty pomija słowo *sarbal* w przekładzie wiersza 21¹⁹, a Theodotion (ok. 150 r.) nie tłumaczy go na inne, lepiej znane słowo greckie, poprzestając na użyciu terminu *σαράβαρα* będącego w istocie rzeczy transkrypcją aramejskiego *sarbal*²⁰. Tak samo postąpił Aquila, którego przekład zachowany jest fragmentarycznie. Wyróżnia się tu, znany dzięki Hexapli Orygenesesa, przekład Symmachosa, w którym stosowny *passus* wiersza 21 brzmi: *ἐν ταῖς ἀναξυρίσιν αὐτῶν* („w swych spodniach”). Warto nadmienić, że historycznie największe znaczenie ma przekład Theodotiana, który już w starożytności wyparł znacznie mniej wierne tłumaczenie Księgi Daniela — Septuaginty²¹.

Znaczenie słowa *sarbal/σαράβαρα* było — choć z rzadka — przedmiotem zainteresowania antycznych i średniowiecznych leksykografów eksцерpujących wcześniejsze dzieła literackie. Rozumiano je jako „nakrycie głowy”²² albo — przeciwnie — jako pewną bliżej nieokreśloną część ubioru, lecz nie nakrycie głowy²³. Najdłuższe wytłumaczenie podaje św. Izydor z Sewilii w powstałym na początku VII w. dziele *Etymologii, czyli początków, ksiąg dwadzieścia*:

De proprio quarundam gentium habitu. Quibusdam autem nationibus sua cuique propria vestis est, ut Parthis sarabarae, Gallis linnae, Germanis renones, Hispanis stringes, Sardis mastrucaae. Sarabarae sunt fluxa ac sinuosa vestimenta, de quibus legitur in Daniele (3.94): «Et sarabarae eorum non sunt inmutatae». Et Publilius: «Vt quid ergo in ventre tuo Parthi sarabaras suspenderunt?». Apud quosdam autem sarabarae quaedam capitum tegmina nuncupantur, qualia videmus in capitibus Magorum picta.

¹⁸ COWLEY 1923, s. 142, pap. 42, l. 9: *קַרְבָּלֵק*, s. 144.

¹⁹ W nieopartym o zachowany tekst aramejski wierszu 94 rozdziału 3 mamy w wersji Septuaginty słowo *σαράβαρα* odnoszące się do stroju młodzianków.

²⁰ *σὺν τοῖς σαράβαροις αὐτῶν*.

²¹ PARCHEM 2008, s. 35–36, z powołaniem się na Hieronima, *Prologus in Danihele propheta*, PL 28, s. 1357: „Danihelem prophetam iuxta Septuaginta interpretes Domini Salvatoris ecclesiae non legunt, utentes Theodotionis editione, et hoc cur acciderit nescio. Sive enim, quia sermo chaldaicus est et quibusdam proprietatibus a nostro eloquio discrepat, noluerunt Septuaginta interpretes easdem lineas in translatione servare, sive sub nomine eorum ab alio nescio quo non satis chaldeam linguam sciente editus liber est, sive aliud quid causae extiterit ignorans, hoc unum adfirmare possum, quod multum a veritate discordet et recto iudicio repudiatum sit”.

²² Aurelius Augustinus, *De magistro* 33: „«et sarabarae eorum non sunt commutatae». Nam si quaedam capitum tegmina nuncupantur hoc nomine” oraz cytowany niżej Izydor.

²³ Tert., *De pallio* 4.6, *De oratione* 15.2, *De resurrectione* 58; Hieronymus, *Epistulae* 1.9. KNAUER 1954, s. 104–105.

Czyli:

O własnym stroju różnych ludów. Różne ludy mają swoje własne stroje, tak jak Partowie *sarabara*, Galowie czworokątne płaszcze, Germanie futra z wilka, Hiszpanie wąskie buty, Sardowie kożuchy. *Sarabara* to sztuka odzieży luźna i pofałdowana, o której czytamy w księdze Daniela tak «*sarabarae* nie uległy uszkodzeniu» (3.94). A Publiliusz pisze: «Dlaczego więc Partowie zawiesili ci na brzuchu *sarabara*?». A u niektórych *sarabara* oznacza nakrycie głowy, takie jakie widzimy na malowidłach przedstawiających Magów²⁴.

Jako postklasyczny erudyta Izydor podaje oba znane sobie znaczenia terminu *sarabara*, przy czym to drugie pochodzi być może od św. Augustyna²⁵. Przy wprowadzonej w ten sposób niejednoznaczności dla Izydora bardziej prawdopodobnym desygnatem słowa *sarabara* jest luźna i pofałdowana sztuka odzieży noszona poniżej brzucha.

Wcześniejsi i późniejsi autorzy są zgodni, że *sarabara* to strój perski²⁶ bądź charakterystyczny dla przedstawicieli ludów irańskich: Medów²⁷, Scytów²⁸ lub Partów²⁹. Warto tu przytoczyć *passus* z dzieła Tertuliana *De pallio* poświęcony Aleksandrowi Wielkiemu: „Vicerat Medicam gentem, et uictus est Medica ueste. Triumphalem cataphracten amolitus in captiua sarabara decessit”³⁰. Jest on przykładem częstego w rzymskiej krytyce retorycznej tropu degeneracji moralnej Aleksandra, objawiającej się przejściem zniewieściałych orientalnych obyczajów³¹. Przeciwwstawione zbroi medyjskiej *sarabara* — niezależnie od tego, jak i czy w ogóle Tertulian ten wyraz rozumie — są tutaj symbolem miękkiej wschodniej odzieży, której noszenie przez Aleksandra jest metonimią jego moralnego upadku. Nie należy przy tym przywiązywać nadmiernej wagi do określania *sarabara* jako stroju perskiego bądź medyjskiego czy jako partyjskiego, gdyż zawsze chodzi o strój noszony przez mieszkańców mocarstwa graniczącego od wschodu ze światem zachodnim, a więc do czasów Aleksandra Wielkiego imperium perskiego Achemenidów, od połowy III w. p.n.e. do ok. 226 r. imperium partyjskiego Arsakidów i od 226 r. do połowy VII w. imperium

²⁴ Isidorus, *Etymologiae* XIX 23.1–3.

²⁵ Aurelius Augustinus, *De magistro* 33. KNAUER 1954, s. 107.

²⁶ Leksykografowie: Hsch. (V w.), s.v. σκέλαια; Phot. (IX w.), s.v. Σαράβαρα; *Suda* (X w.), s.v. Σαράβαρα; *Lexica Segueriana* (XI w.), s.v. σάραβα; *Etymologicum Gudianum* (XI w.), s.v. Σαράβαρα. Też Teodoret z Cyru (V w.), *Interpretatio in Daniele*, PG 81, s. 1324: Σαράβαρα δέ ἐστὶ Περσικῶν περιβολαίων εἶδη („*Sarabara* to rodzaj perskiego okrycia”).

²⁷ Tert., *De pallio* 4.6.

²⁸ Antiphanes (IV w. p.n.e.), fr. 201, Kock.

²⁹ Publilius Syrus (I w. p.n.e.), *Putatores*; Hsch., s.v. σκέλαια.

³⁰ Tert. *De pallio* 4.6.

³¹ Klasyczna praca poświęcona rzymskiej krytyce Aleksandra to SPENCER 2002; vide zwłaszcza s. 4, 83, 96, 117–118, 189–195 na temat degeneracji moralnej Aleksandra i jego rzymskich naśladowców powiązanej z przejmowaniem obyczajów wschodnich.

perskiego Sasanidów³². Z punktu widzenia tego artykułu ważne jest tylko, że skład etniczny i kompozycja elit wszystkich tych państw były bardzo podobne i opierały się na etnosie irańskim, a poświadczony w źródłach ich strój w okresie od ok. 600 r. p.n.e do 800 r. n.e. wykazał zdecydowaną przewagę trwałości raz ustalonych elementów nad tymi, które podlegały zmianom³³. Nie wdając się zatem w próby wydzielenia substratu medyjskiego, perskiego, partyjskiego itp., wystarczy skonstatować, że *sarbal* był elementem starożytnego stroju irańskiego.

W leksykonach wyjątkowo znajdujemy wyjaśnienie, że pod terminem *sarabara* kryje się okrycie nóg, mówiąc wprost — spodnie, jak podaje *Etymologicum Gudianum*: „Σαράβαρα, ἐσθῆς Περσικῆ· ἔνιοι δὲ λέγουσι βρακία· ἄλλοι δὲ περὶ τὰ σκέλη ἐνδύματα” („Sarabara: odzież perska; niektórzy tak nazywają spodnie; inni tak określają okrycie nóg”)³⁴. Hieronim podaje bardziej rozbudowaną etymologię: „lingua autem Chaldaeorum saraballa crura hominum vocantur et tibiae: et ὁμόνμως etiam bracciae eorum, quibus crura teguntur et tibiae, quasi cruales et tibiales appellatae sunt”³⁵. W tych cytatach, a także w niektórych innych tekstach, do wyjaśnienia terminu *sarabara* służy słowo βρακία, czyli *bracae*³⁶. Jest to słowo zapożyczone z języka celtyckiego, pierwotnie odnoszące się do spodni noszonych przez starożytnych Galów, ale również spodni używanych przez żołnierzy rzymskich³⁷. Występuje ono w tym kontekście niewątpliwie dlatego, że jeśli antyczny czytelnik w ogóle widział kiedykolwiek spodnie, to były to najczęściej właśnie galijskie/wojskowe rzymskie *bracae*. Należy zauważyć, że większość nowoczesnych słowników podaje wyjaśnienie słowa *sarbal/sarabara* jako „spodnie” wschodnie/irańskie/scytyjskie³⁸.

Na koniec rozważań o tłumaczeniach wiersza 21 z rozdziału 3 Księgi Daniela należy zauważyć, że najbliższa znaczeniowo oryginałowi jest tutaj Wulgata: „et confestim viri illi vincti cum bracis suis et tiaris et calciamentis et vestibus missi sunt in medium fornacis ignis ardentis”. Przy wszelkich zastrzeżeniach od stuleci wygłaszanych na temat tego przekładu Biblii tłumaczenie rozważanych w niniejszym artykule wersetów nie pozostawia cienia wątpliwości co do akrybii filologicznej św. Hieronima, który jako jedyny z autorów chrześcijańskich, których dzieła zacho-

³² KNAUER 1954, s. 113.

³³ WIDENGREN 1956, s. 275–276.

³⁴ *Etymologicum Gudianum*, s.v. Σαράβαρα. Podobnie znacznie wcześniejszy Hsch., s.v. σαράβαρα i σκέλαι.

³⁵ Hieronymus, *In Daniele* 3.21. KNAUER 1954, s. 107.

³⁶ *Etymologicum Gudianum*, s.v. Σαράβαρα; Phot., s.v. Σαράβαρα.

³⁷ CLELAND, DAVIES, LLEWLYN–JONES 2007, s. 22, s.v. braccae.

³⁸ LSJ: σαράβαρα „loose trousers worn by Scythians”; OLD: *sarabarae* „loose trousers worn in the East”; BEEKES 2010: σαράβαρα [n.pl] ‘a pantalon worn by the Scythians’; MONTANARI 2015: σαράβαρα „loose trousers”. KOEHLER, BAUMGARTNER 2001: 𐎎𐎗𐎍 w podstawowym znaczeniu „an item of clothing, trousers or coat”, dalej w haśle: „long, baggy, oriental trousers”. HUG 1920 wśród możliwych wyjaśnień słowa, dziwacznie przez siebie zapisywanego jako *saraballa*, podaje też: „langen, weiten Beinkleider, Pluderhosen der Perser”.

wały się do dziś, zgłębił znaczenie aramejskiego zakamarkowego terminu *sarbala*, nie postępując za istniejącymi, nieadekwatnymi przekładami greckimi³⁹. Jakub Wujek, autor polskiego przekładu Biblii opartego na Wulgacie, łacińskie słowo *bracis* oddaje jako „ubrania”. W polszczyźnie jego czasów słowem „ubranie” określano spodnie⁴⁰, a zatem najwcześniejsze polskie przekłady Biblii zachowują, za św. Hieronimem, właściwe znaczenie pierwszego elementu stroju młodzianków.

Warto mieć na uwadze, że spodnie jako koncepcja sztuki odzieży są niemal obce starożytnej kulturze żydowskiej. Poza omawianymi dwoma wersetami z Księgi Daniela w Biblii są one poświadczone tylko pięciokrotnie, każdorazowo w kontekście czystości rytualnej w kulcie, np. w opisie stroju kapłana:

I uczynisz im spodnie lniane, aby od bioder aż do goleni okryli nimi nagość ciała. I będą je nosić Aaron i jego synowie, ile razy będą wchodzić do Namiotu Spotkania lub będą zbliżać się do ołtarza dla spełnienia służby w Miejscu świętym, aby nie ściągnęli na siebie grzechu i nie pomarli. To jest rozporządzenie na wieki dla niego i dla potomków jego po nim⁴¹.

Zachowaniu czystości rytualnej służyło osłonięcie okolic genitaliów kapłana lnianymi spodniami⁴². W kontekście kultowym mowa jest jednak o krótkich, lnianych spodniach, w tekście hebrajskim nazywanych מִיְנִיָּהּ (*miḵn²sē*), przylegających do ciała, a więc pełniących rolę bielizny, a nie odzieży wierzchniej, jaką były *sarbal* — luźne pofałdowane spodnie zakrywające nogi na całej długości. Przymuszczałnie te lniane spodnie kapłanów były zapożyczeniem perskim, o czym może też świadczyć słowo ἀναξυρίδες, przejęte przez grekę z perskiego, a używane na ich określenie przez Józefa Flawiusza⁴³.

Spodnie — jak wskazują choćby przytaczane wyżej opinie antycznych leksykografów — były typowym składnikiem stroju irańskiego; Vesta Sarkhosh Curtis męski ubiór partyjski określa nawet mianem *trouser-suit*⁴⁴. Znanie są one z bardzo licznych przedstawień na monetach, reliefach i w rzeźbie całopostaciowej. Starożytni ludy irańskie używały spodni dwojakiego rodzaju: ciasno przylegających do ciała, prawdopodobnie wykonanych z miękkiej skóry, oraz luźnych, opadających

³⁹ Wcześniejszy przekład łaciński Biblii (Vetus Latina) ma tutaj przestawiony porządek słów, połączony z niezrozumieniem znaczenia słowa *sarabara*: „viri illi pedibus alligati sunt cum sarabaris suis et pilleis et bracis”.

⁴⁰ SZYPOSZ 1986, s. 453; TURNAU 1991, s. 21. Jeszcze słownik Lindego w tomie VI z 1814 r. podaje: „UBRANIE powszechnie, odzież nóg”, odnotowując funkcjonujące ciągle na początku XIX w. staropolskie znaczenie słowa „ubranie”.

⁴¹ Ex. 28.42–43, przekład Biblii Tysiąclecia. Inne poświadczenia: Ex. 39.28; Le. 6.3, 16.4; Ez. 44.18.

⁴² SPERLING 1999.

⁴³ Jos. AJ III 152. SPERLING 1999, s. 378–385.

⁴⁴ SARKHOSH CURTIS 1998, s. 61. O znaczeniu spodni jako czynnika definiującego strój ludów irańskich w monarchii achemenijskiej vide też PORADA 1985, s. 822.

w licznych fałdach, wykonanych niemal na pewno z materiału⁴⁵. Spodnie skórzane są typowe dla północnych ludów irańskich, zwłaszcza Scytów, choć ten sam typ odzieży używany był pierwotnie przez Persów i Medów. Spodnie, zarówno skórzane, ciasno przylegające, jak i luźne, z charakterystycznymi fałdami, poświadczone są znakomicie już w sztuce epoki achemenidzkiej, zarówno w przedstawieniach Medów, jak i Persów na reliefach z Persepolis⁴⁶, a także w postachemenidzkim tzw. Sarkofagu Aleksandra z Sydonu i jeszcze późniejszym, choć również określanym jako postachemenidzki, reliefie z Nimrud Dag — przedstawiającym króla Antiocha I odbierającego inwestyturę od Mitry, na którym obie postacie przedstawiono w luźnych, pofałdowanych spodniach⁴⁷.

Najwięcej zachowanych do dziś przedstawień tego elementu stroju pochodzi jednak z czasów dynastii partyjskiej Arsakidów. W spodniach ukazywano bóstwa, królów i arystokratów, a występowanie tych przedstawień nie ogranicza się do Partii⁴⁸. Zarówno kontakty handlowe, jak i niewątpliwie wysoki prestiż stroju „narodowego” najważniejszego wówczas mocarstwa na Środkowym Wschodzie tłumaczą popularność takich wyobrażeń w miastach tylko przez pewien czas podlegających Arsakidom, np. Dura-Europos⁴⁹, oraz trwale znajdujących się poza granicami ich monarchii, jak Hatra⁵⁰ czy Palmyra⁵¹. W Palmyrze powszechnie tam występujące luźne, pofałdowane spodnie niemal zawsze przedstawiane są jako wpuszczone w buty⁵². Podobnego typu spodnie nosili też starożytni Sarmaci⁵³. Rekonstruowane przez językoznawców staroperskie słowo określające spodnie to *šara-vara; w języku średnioperskim i nowoperskim wyewoluowało ono do šalvar⁵⁴. Aramejskie *hapax legomenon* חַרְבָּל w Księdze Daniela jest po prostu zapożyczeniem z perskiego⁵⁵. Takie zapożyczenia poświadczone są w licznych językach nowożytnych, od Indii po Liban, a także w językach słowiańskich, np. rosyjskim i polskim, w których przyjęły formę шаровары/szarawary⁵⁶. Chcąc więc wiernie przetłumaczyć wersety 21 i 27 trzeciego rozdziału Księgi Daniela, należy napisać, że do pieca ognistego wtrącono młodzianków odzianych w szarawary — dwa tysiące lat później niż tekst

⁴⁵ Fundamentalnym studium spodni wśród starożytnych ludów irańskich jest WIDENGREN 1956, za którego ustaleniami postępuje ten akapit.

⁴⁶ STRONACH 2011.

⁴⁷ SEYRIG 1937, s. 8–10; WIDENGREN 1956, s. 235, 245–246.

⁴⁸ Partia np. MATHIESEN 1992, fig. 1, 6, 7, 8, 9, 11, 18, 19, 22, 28, 41, 42, 43, 44, 50, 52, 53.

⁴⁹ MATHIESEN 1992, fig. 50, 52, 53.

⁵⁰ MATHIESEN 1992, fig. 73, 75, 77, 78; SARKHOSH CURTIS 1998, s. 64–65.

⁵¹ SEYRIG 1937, s. 4–31; SARKHOSH CURTIS 1998, s. 64–65.

⁵² WIDENGREN 1956, s. 242–243, 248.

⁵³ WIDENGREN 1956, s. 229.

⁵⁴ NYBERG 1931, s. 180–182; KNAUER 1954, s. 110–112; WIDENGREN 1956, s. 238.

⁵⁵ NYBERG 1931, s. 181.

⁵⁶ Cf. LINDE, t. V (1812), s. 511, s.v. *Szarawary*; YULE, BURNELL, TELTSCHER 2013, s. 470–471, s.v. *Shulwaurs; KNAUER 1954, s. 111–113.

aramejski będące typowym elementem stroju polskiego szlachcica, a więc osoby należącej do podobnej klasy społecznej co wspomniani żydowscy notable.

Warto wreszcie powrócić do sygnalizowanego wyżej zagadnienia występowania szarawarów w trzecim rozdziale Księgi Daniela i jego kontekstu, który tworzą inne elementy stroju młodzianków. Najbardziej oczywisty jest czwarty z nich: לְבָשׁ (*l²buš*), oznaczający po prostu „ubranie, odzież”⁵⁷. Drugim elementem jest פַּתִּיִּשׁ (*patiš*). Znaczenie tego słowa budzi wątpliwości: mogło ono oznaczyć „buty” bądź okrycie górnej części ciała, a więc „koszulę” lub „tunikę”; prawdopodobnie pochodzi ono z języka perskiego⁵⁸. Trzecim ze wspomnianych elementów jest כַּרְבָּלָה (*karbalah*). Słowo to znane jest w języku akadyjskim jako *karballatu* i zostało poświęcone m.in. w inskrypcji Dariusza I w Naksz-e Rostam, w której wśród ludów jego imperium występują „Kimmeriowie noszący *karballatu*”, znani z tekstu perskiego jako *Sakā tigraxaudā*, czyli „Saka (Scytowie) w spiczastych czapkach”⁵⁹. Nie wiemy, czy jest to słowo pierwotnie akadyjskie czy — co bardziej prawdopodobne — zostało zapożyczone do tego języka z irańskiego, niemniej w akadyjskim zawsze występuje w kontekście irańskim, jako nakrycie głowy Kimmeriów lub innych wojowników⁶⁰. W grece zostało przyswojone jako $\kappa\alpha\rho\beta\alpha\sigma\iota\alpha$, choć zapewne w odniesieniu do tego samego nakrycia głowy używano też określenia $\tau\acute{\iota}\alpha\rho\alpha$. Nie istniał jeden kanoniczny typ kyrbasii/tiary, przy tym zastrzeżeniu wszakże, że jedynie Wielki Król nosił tiarę wyprostowaną pionowo, w kształcie cylindra z krenelażem u góry⁶¹. Kyrbasia używana przez dostojników zazwyczaj była zbliżona kształtem do tzw. czapki frygijskiej⁶² i o takim właśnie nakryciu głowy jest najprawdopodobniej mowa w diskutowanym tu passusie⁶³. A zatem trzy elementy stroju młodzianków określane są słowami pochodzenia perskiego.

Szczególnie ważnym i charakterystycznym elementem stroju opisanych notabli — poza *sarbala* — jest nakrycie głowy, czyli *karbalah* (kyrbasia/tiara). Tiara była w starożytności chyba najbardziej typowym elementem stroju perskiego i medyjskiego, znanym z niezliczonych przedstawień i wzmianek w źródłach literackich⁶⁴. O jej symbolicznym znaczeniu w monarchii Achemenidów najlepiej świadczy to, że nałożenie na głowę tiary królewskiej było uważane za moment objęcia władzy monarszej. Na temat kombinacji tych dwóch elementów jako wyróżnika stroju medyjskiego mówi wprost Strabon⁶⁵. Młodziankowie z Księgi Daniela występują zatem w stroju o dominujących cechach irańskich.

⁵⁷ Dn. 3.21: $\text{וּלְבָשֵׁי יִהְיוּ}$. KOEHLER, BAUMGARTNER 2001, s.v.

⁵⁸ KOEHLER, BAUMGARTNER 2001, s.v.; PARCHEM 2008, s. 270.

⁵⁹ DNa 25–26.

⁶⁰ DANDAMAEV, LUKONIN 1989, s. 226–227.

⁶¹ X. An. II 5.23.

⁶² SHAHBAZI 2011.

⁶³ COOK 1899, s. 310–312; MONTGOMERY 1927, s. 211–212; COLLINS 1984, s. 189; PARCHEM 2008, s. 271.

⁶⁴ TUPLIN 2007.

⁶⁵ Str. XI 13.9.

Pozostaje zadać pytanie, czemu biblijni młodziankowie noszą taki właśnie ubiór — nieoczywisty dla Żydów należących do dworu króla Babilonu. Świadomość niezwykłości tego stroju miał już Tertulian: „quod Babylonii ignes trium fratrum nec tiaras nec sarabaras quamquam Iudaeis alienas laeserunt”⁶⁶. Przede wszystkim rzuca się w oczy ahistoryzm takiego przedstawienia. W Babilonii czasów Nabuchodonozora II, panującego ok. 605–562 p.n.e., było nie do pomyslenia, aby dostojnicy państwowi przywdziewali strój pogardzanych irańskich koczowników. Nie mamy zresztą żadnych danych pozwalających stwierdzić, że strój perski był wówczas szerzej znany w Babilonii. Wszystko zmieniło się po podboju tego państwa przez Cyrusa Wielkiego, najpewniej ok. 539 r. p.n.e. Wówczas, za pośrednictwem perskich garnizonów, osadników wojskowych i znacznej liczby urzędników osadzanych w miastach babilońskich, rozpowszechniła się znajomość stroju perskiego. Niemal na pewno więc opis stroju młodzianków sytuuje powstanie opowieści na czasy po podboju perskim Babilonii, a występująca w niej postać Nabuchodonozora jest po prostu figurą potężnego i pysznego władcy Wschodu, który musiał uznać wyższość jedynego Boga.

Strój perski jako element darów rutynowo wręczanych przez Wielkiego Króla wyróżnionym poddanym i cudzoziemskim dygnitarzom jest dobrze poświadczony zarówno w źródłach klasycznych⁶⁷, jak i biblijnych⁶⁸. Świadectwem jego prestiżu wśród Greków jest słynny wychwalający Ateńczyków *passus* z dzieła Herodota wtrącony w opis bitwy pod Maratonem:

Πρῶτοι μὲν γὰρ Ἑλλήνων πάντων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν δρόμῳ ἐς πολέμιους ἐχρήσαντο, πρῶτοι δὲ ἀνέσχοντο ἐσθητὰ τε Μηδικὴν ὀρώντες καὶ [τοὺς] ἄνδρας ταύτην ἐσθημένους· τέως δὲ ἦν τοῖσι Ἑλλήσι καὶ τὸ οὖνομα τὸ Μήδων φόβος ἀκοῦσαι.

Pierwsi bowiem ze wszystkich, jakich znamy, Hellenów szturmowym krokiem ruszyli na nieprzyjaciół, pierwsi znieśli widok medyjskiej odzieży i noszących ją mężów; bo dotychczas nawet sam dźwięk imienia Medów wzbudzał w Hellenach trwogę⁶⁹.

Innym znamienitym dowodem wysokiego prestiżu stroju perskiego jest jego znaczenie na dworze Aleksandra Wielkiego — władcy, którego podboje położyły kres imperium perskiemu. Paradoksalność sytuacji imitowania stroju pokonanego przeciwnika przez zwycięzcę była zresztą dostrzegana przez autorów epoki pryncypatu⁷⁰. Aleksander sam przejął część elementów stroju Wielkiego Króla, choć — wbrew

⁶⁶ Tert. *De resurrectione* 58.

⁶⁷ Hdt. III 84, VII 116, VIII 120; X. *Cyr.* VIII 2.7–8, VIII 3.1–5; X. *A.* I 2.27; Plu. *Art.* 15.2; Ael. *VH* I 22.

⁶⁸ Charakterystyczne jest jego poświadczenie w Księdze Estery powstałej w czasach perskich, prawdopodobnie w IV w. p.n.e. (*Es.* 6.1–9). BRIANT 2002, s. 304–307

⁶⁹ Hdt. VI 112; przekład S. Hammer.

⁷⁰ Luc. *DMort.* 12.4; Tert. *De pallio* 4.6.

cytowanej wyżej retorycznej opinii Tertuliana — nie dotyczyło to akurat spodni⁷¹. Kontekstem tego było utrzymanie przez Aleksandra fundamentalnych zasad organizacyjnych imperium Achemenidów, przejście obowiązujących w nim zwyczajów dworskich, w tym osławionego ceremonialnego pokłonu *proskynesis*, i zagwarantowanie irańskiej klasie rządzącej prominentnego miejsca w strukturze władzy. O ile te dwa ostatnie elementy polityki Aleksandra były kontestowane zarówno przez macedońskich arystokratów z jego otoczenia, jak i przez szeregowych żołnierzy, o tyle nic nie wiadomo o protestach przeciw ubiorowi perskiemu na dworze nowego króla Azji. Wiemy natomiast, że towarzysze Aleksandra lubowali się w purpurowych szatach, a ten kolor stroju jest oczywistym nawiązaniem do zwyczaju perskiego⁷². Ikonografia z okresu panowania Aleksandra i początku epoki diadochów pokazuje znaczne rozprzestrzenienie stroju perskiego, lub przynajmniej jego elementów, wśród macedońskich żołnierzy i dostojników⁷³. Aleksander kontynuował też perski obyczaj nagradzania swoich greckich i macedońskich towarzyszy broni darami w postaci stroju perskiego,⁷⁴ zachęcał ich wręcz do noszenia perskich szat⁷⁵; dla poddanych zajmujących niższą pozycję w hierarchii społecznej prawo ich używania (domyślnie — w sytuacjach publicznych) było wręcz przywilejem⁷⁶. O darach w postaci szat perskich i o przetrwaniu zwyczaju noszenia ich elementów przez Greków i Macedończyków żyjących na Wschodzie słyszymy jeszcze w epoce diadochów⁷⁷.

Wymienione okoliczności wyznaczają datę powstania opowieści zachowanej w 3 rozdziale Księgi Daniela na okres przed upadkiem monarchii Achemenidów. Opowieść o trzech młodziankach w piecu ognistym, odzwierciedlająca rzeczywistość przedhellenistyczną, należy zatem do jej najwcześniejszej warstwy. Natomiast analizowane paralele pozycji stroju perskiego wśród nieirańskich ludów epoki achemenidzkiej nie mówią nam nic o miejscu powstania tej historii. Nie musiała ona pochodzić z Babilonii, gdyż osadzenie jej na dworze potężnego Nabuchodonozora może być tylko zabiegiem literackim. Równie dobrze mogła ona zostać spisana w Palestynie, głęboko dotkniętej perskimi wpływami kulturowymi⁷⁸. Zresztą cała Księga Daniela, a w szczególności jej aramejskie części, przesiąknięta jest perskimi i babilońskimi wątkami oraz motywami kulturowymi i religijnymi⁷⁹.

⁷¹ Eratosthenes *FGrH* 241F30, ap. Plu. *mor.* 330a; D.S. XVII 77.5; Plu. *Alex.* 45.2. Cf. Tert. *De pallio* 4.6. O stroju perskim Aleksandra vide OLBRYCHT 2004, s. 286–293.

⁷² Phylarchos ap. Ath. XII 55, Ael. *VH* IX 3. OLBRYCHT 2004, s. 288.

⁷³ OLBRYCHT 2004, s. 288.

⁷⁴ D.S. XVII 77.5–6; Curt. VI 6.7. KOSMIN 2014, 675

⁷⁵ Curt. VI 6.7; Just. XII 3.9.

⁷⁶ Eratosthenes *FGrH* 241 F29, ap. Plu. *Alex.* 31.5. OLBRYCHT 2004, s. 290.

⁷⁷ Plu. *Eum.* 8.7. OLBRYCHT 2004, s. 288, 290.

⁷⁸ SCHATZMANN 2012, *passim*.

⁷⁹ BICKERMAN 1967, s. 92; COLLINS 1975, s. 229; GOLDINGAY 1989, s. 324–327; COLLINS 2001, s. 5–6; PAUL 2001.

W opowieści powstałej w czasach monarchii achemenidzkiej żydowski dostojnicy — nawet na dworze króla Babilonii — noszą ciesząc się najwyższym prestiżem strój, czyli strój perski. Postępują zatem tak samo jak towarzysze Aleksandra, a wcześniej członkowie elit innych nieirańskich ludów imperium Achemenidów, znani zwłaszcza z przedstawień figuralnych z Azji Mniejszej⁸⁰. Należy podkreślić, że to, co dla nas może być ahistorycznym anachronizmem, zapewne nie było tak odbierane przez starożytnych żydowskich czytelników Księgi Daniela, dla których prestiż stroju perskiego stanowił element ogólnie pozytywnego obrazu monarchii achemenidzkiej, zbudowanego w oczach Żydów dzięki łaskawemu ich potraktowaniu przez Cyrusa Wielkiego, zakończył on bowiem okres niewoli babilońskiej. Echa podziwu, który żydowska elita żywiła dla imperium Achemenidów, słyszalne są również w znacznie późniejszym Talmudzie: „dziesięć miar potęgi zstąpiło na świat; Persowie wzięli dziewięć z nich [a — w domyśle — reszta świata jedną]”⁸¹. Przedstawienie w analizowanej tu opowieści żydowskich dostojników dworskich w strojach perskich notabli wpisuje się też niewątpliwie w tendencję budowania pozycji Żydów wśród górujących nad nimi bogactwem i potęgą militarną społeczeństw bliskowschodnich⁸². Zapisanie tej opowieści w Księdze Daniela — powstałej w znanej nam postaci w początku epoki machabejskiej — tym bardziej służyło potrzebom żydowskiego nacjonalizmu w nowym świecie zdominowanym przez atrakcyjne kulturowo miasta greckie i potężne monarchie hellenistyczne.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

- BARAN 2015 = Grzegorz M. Baran, *Życie i śmierć Antiocha IV Epifanesa w przekazach pozabiblijnych i biblijnych. Historia i teologia*, Tarnów 2015
- BEEKES 2010 = Robert S.P. Beekes with the assistance of Lucien van Beek, *Etymological Dictionary of Greek*, vol. I–II, Leiden–Boston 2010
- BICKERMAN 1967 = Elias Bickerman, *Four Strange Books of the Bible: Jonah, Daniel, Koheleth, Esther*, New York 1967
- BRIANT 2002 = Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Winona Lake 2002
- CLELAND, DAVIES, LLEWLYN-JONES 2007 = Liza Cleland, Glenys Davies, Lloyd Llewellyn-Jones, *Greek and Roman Dress from A to Z*, London 2007
- COLLINS 1975 = John J. Collins, *The court tales in Daniel and the development of Apocalypitics*, „JBL”, XC, 1975, s. 218–234
- COLLINS 1984 = John J. Collins, *Daniel: With an Introduction to Apocalyptic Literature*, Grand Rapids 1984

⁸⁰ BRIANT 2002, s. 770–773.

⁸¹ *Kiddushin* 49b.

⁸² Por. GRUEN 2007.

- COLLINS 2001 = John J. Collins, *Current issues in the study of Daniel*, w: *The Book of Daniel: Composition and Reception*, red. John J. Collins, Peter W. Flint, Leiden, Boston–Köln 2001, s. 1–15
- COWLEY 1923 = Arthur E. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923
- COOK 1899 = Stanley A. Cook, *The Articles of Dress in Dan. III. 21*, „JPh”, XXVI, 1899, s. 306–313
- DANDAMAIEV, LUKONIN 1989 = Muhammad A. Dandamaev, Vladimir G. Lukonin, *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge 1989
- GOLDINGAY 1989 = John E. Goldingay, *Daniel (Word Biblical Commentary 30)*, Dallas 1989
- GRUEN 2007 = Erich Gruen, *Persia through the Jewish looking-glass*, w: *Jewish Perspectives on Hellenistic Rulers*, ed. Tessa Rajak, Berkely–London 2007, s. 53–75
- HOMERSKI 1995 = Józef Homerski, *Księga Daniela*, tłum., wstęp i komentarz Józef Homerski, Lublin 1995
- HUG 1920 = Hug, *Saraballa*, w: RE IA, Stuttgart 1920, col. 2386
- JASTROW 1996 = Marcus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1992 (1903¹)
- KITCHEN 1965 = Kenneth A. Kitchen, *The Aramaic of Daniel*, w: *Notes on Some Problems in the Book of Daniel*, ed. Donald J. Wiseman, London 1965, s. 31–79
- KNAUER 1954 = Georg N. Knauer, *Sarabara. (Dan. 3,94 [27] bei Aug. mag. 10,33–11,37)*, „Glotta”, III, 1954, 1/2, s. 100–118
- KOEHLER, BAUMGARTNER 2001 = Ludwig Koehler, Walter Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, subsequently revised by Walter Baumgartner and Johan J. Stamm; with assistance from Benedikt Hartmann et al.; translated and edited under the supervision of Mervyn E.J. Richardson, Leiden–Boston–Köln 2001
- KOSMIN 2014 = Paul J. Kosmin, *The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire*, Cambridge (Mass.)–London 2014
- KUTSCHER 1970 = Eduard Y. Kutscher, *Aramaic*, w: *Current trends in linguistics*, ed. Thomas A. Sebeok, vol. VI, The Hague 1970, s. 347–412
- MADAJ 2014 = Karol Madaj, *Księga Daniela*, w: *Hebrajsko-polski Stary Testament. Pisma. Przekład interliniarny z kodami gramatycznymi, transliteracją i indeksem słów hebrajskich i aramejskich*, oprac., wstęp Anna Kuśmirek, Warszawa 2014², s. 556–621
- MATHIESEN 1992 = Hans E. Mathiesen, *Sculpture in the Parthian Empire: A Study in Chronology*, vol. I, Aarhus 1992
- MONTANARI 2015 = Franco Montanari et al., *The Brill Dictionary of Ancient Greek*, Leiden–Boston 2015
- MONTGOMERY 1927 = James A. Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*, Edinburgh 1927
- NYBERG 1931 = Henrik S. Nyberg, *Ein iranisches Wort im Buche Daniel*, „Le Monde Oriental”, XXV, 1931, s. 178–204
- OLBRYCHT 2004 = Marek J. Olbrycht, *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004
- PARCHEM 2008 = Marek Parchem, *Księga Daniela. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz*, Częstochowa 2008
- PAUL 2001 = Shalom M. Paul, *Mesopotamian Background of Daniel 1–6*, w: *The Book of Daniel: Composition and Reception*, ed. John J. Collins, Peter W. Flint, Leiden–Boston–Köln 2001, s. 55–68

- PORADA 1985 = Edith Porada, *Classic Achaemenian Architecture and Sculpture*, w: *Cambridge History of Iran*, vol. II, ed. Ilya Gershevitch, Cambridge 1985, s. 793–827
- SARKHOSH CURTIS 1998 = Vesta Sarkhosh Curtis, *The Parthian costume and headdress*, w: *Das Partherreich und seine Zeugnisse (The Arsacid empire: sources and documentation: Beiträge des internationalen Colloquiums, Eutin (27.–30. Juni 1996))*, ed. Josef Wiesehöfer, Stuttgart 1998, s. 61–73
- SCHATZMANN 2012 = Siegfried S. Schatzmann, *Israel in the Persian Period: The Fifth and Fourth Centuries B.C.E.*, Leiden–Boston 2012
- SCHUELE 2012 = Andreas Schuele, *An Introduction to Biblical Aramaic*, Luisville 2012
- SEYRIG 1937 = Henri Seyrig, *Antiquités syriennes*, „Syria”, XVIII, 1937, 1, s. 1–53
- SHAHBAZI 2011 = Shapur Shahbazi, *CLOTHING ii. In the Median and Achaemenid periods*, w: *Encyclopaedia Iranica*, online, last updated October 21, 2011 (<http://www.iranicaonline.org/articles/clothing-ii> [dostęp: 18 kwietnia 2017])
- SPENCER 2002 = Diana Spencer, *The Roman Alexander: Reading a Cultural Myth*, Exeter 2002
- SPEHLING 1999 = S. David Sperling, *Pants, Persians, and the Priestly Source*, w: *Ki Baruch Hu: Biblical and Judaic Studies in Honor of Baruch A. Levine*, ed. Robert Chazan, William W. Hallo, Lawrence H. Schiffman, Winona Lake 1999, s. 373–385
- STRONACH 2011 = David Stronach, *Court Dress and Riding Dress at Persepolis: New Approaches to an Old Question*, w: *Elam and Persia*, ed. Javier Álvarez-Mon, Mark B. Garrison, Winona Lake 2011, s. 475–487
- SZYPOSZ 1986 = Jadwiga Szyposz, *Przemiany odzieży szlachty Małopolski zachodniej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, XXX, 1986, 3, s. 451–461
- TUPLIN 2007 = Christopher J. Tuplin, *Treacherous hearts and upright tiaras: the Achaemenid king's head-dress*, w: *Persian Responses: Political and Cultural Interaction with(in) the Achaemenid Empire*, ed. Christopher J. Tuplin, Lindsay Allen, Swansea–Oxford 2007, s. 67–97
- TURNAU 1991 = Irena Turnau, *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991
- WIDENGREN 1956 = Geo Widengren, *Some Remarks on Riding Costume and Some Articles of Dress among Iranian Peoples in Antiquity*, „Arctica: Studia Ethnographica Upsalien-sia”, XI, 1956, 228–276
- YULE, BURNELL, TELTSCHER 2013 = Henry Yule, Arthur C. Burnell, *Hobson-Jobson: The Definitive Glossary of British India*, ed. Kate Teltscher, Oxford 2013

Sirwal-wearing young men in the fiery furnace (Da 3:21 and 3:27)

The story of young men in the fiery furnace is part of the oldest layer of the Book of Daniel. It must have originated in the Achaemenid period, in either Babylon or Palestine. Two or three elements of the garments worn by the Jewish nobles at Nebuchadnezzar's court, traditionally referred to as young men, have obvious Persian connotations. This applies in particular to their headgear (*karbalah*) and trousers (*sarbal* in Arameic and *σαράβαρα* in Greek). The meaning of this last word, very often translated as “cloak”, has been subject of much scholarly controversy. An analysis of its use in other ancient texts as well as evidence of ancient and medieval lexicons unequivocally show that the correct translation of *sarbal*

is “trousers”. It is an Old Persian word, a reconstructed original pronunciation of which is *šara-vara, which in Middle and New Persian evolved into šalvar. The word refers to baggy trousers, often tucked into shoes, and is both a lexical and semantic equivalent of the Old Polish word *szarawary*. It should, therefore, be said in Polish that the Jewish men from the Book of Daniel wore *szarawary* — typical trousers of Polish noblemen in the 17th and 18th centuries. The introduction into the story of Persian garments, including trousers, garments alien to Jewish culture, suggests that the story originated in the Achaemenid era, as is in any case also suggested by features of the (imperial) Aramaic language, in which this part of the Book of Daniel was written. We know that Persian garments were regarded as highly prestigious among the Greeks and non-Iranian elites of Asia Minor, and the Book of Daniel demonstrates that a similar attitude to Persian dress and Persian culture can be observed also among the Jewish elites of the Achaemenid period.